

УДК 911.37(477.86+477.85)

ТЕРИТОРІАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОСЕЛЕНСЬКОЇ МЕРЕЖІ У МЕЖАХ ФІЗИКО-ГЕОГРАФІЧНИХ РАЙОНІВ ВЕРХНЬОГО СТОЧИЩА р. ПРУТ

Володимир Круль, Олександр Гадельшин

*Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
вул. Коцюбинського, 2, 58012 м. Чернівці, Україна*

У межах 35 фізико-географічних районів сточища верхнього Пруту проаналізовані територіальні особливості поселенської мережі за кількісно-поселенськими показниками: кількістю населених пунктів, густиною поселень, коефіцієнтом рівномірності розміщення поселень. Виділені регіони з недостатнім розвитком мережі населених пунктів та території з їхньою надмірною концентрацією.

Ключові слова: поселенська мережа, фізико-географічний район, населений пункт, густина поселень.

Актуальність дослідження. Просторове організування поселенської мережі (далі – п. м.) є важливим і необхідним завданням для будь-якої території, а надто у місцях сточищ річок, оскільки саме їхні землі були осередками найпершого заселення. Окрім того, у межах тих же річок виокремлюються менші за розмірами ділянки, де поселенська структура (далі – п. с.) має свої особливості. Такими ділянками є природні, а не адміністративні чи історико-географічні, територіальні утворення – фізико-географічні райони. Отже, останні мають свій характерний поселенський устрій, що склався на їхніх землях, як результат довготривалих заселенсько-розселенських процесів. З'ясування прикінцевої візії означених процесів стане тією необхідністю, до якої спрямовуватиметься ретроспективно-екістичне або сучасно-екістичне вишукування.

Аналіз останніх публікацій. Просторові особливості п. м. у межах верхнього сточища р. Прут до сьогодні не досліджували. Дослідження відбувалися лише на менших за площею землях, які входять до означеного нами регіону, причому їх здійснювали або з винятково ретроспективним [1, 2] чи сучасним [3], або поєднаним ретроспективно-сучасним [4, 5] акцентами. Зокрема, з'ясовували господарсько-поселенське освоєння ландшафтів у межах Прикарпаття [2] чи особливості заселення фізико-географічних районів у його менших (буковинських) межах [4], аналізували утворення і розміщення поселень на землях українсько-румунського передгір'я [1, 3], становлення п. м. у передгірських і гірських ландшафтах Північної Буковини [5].

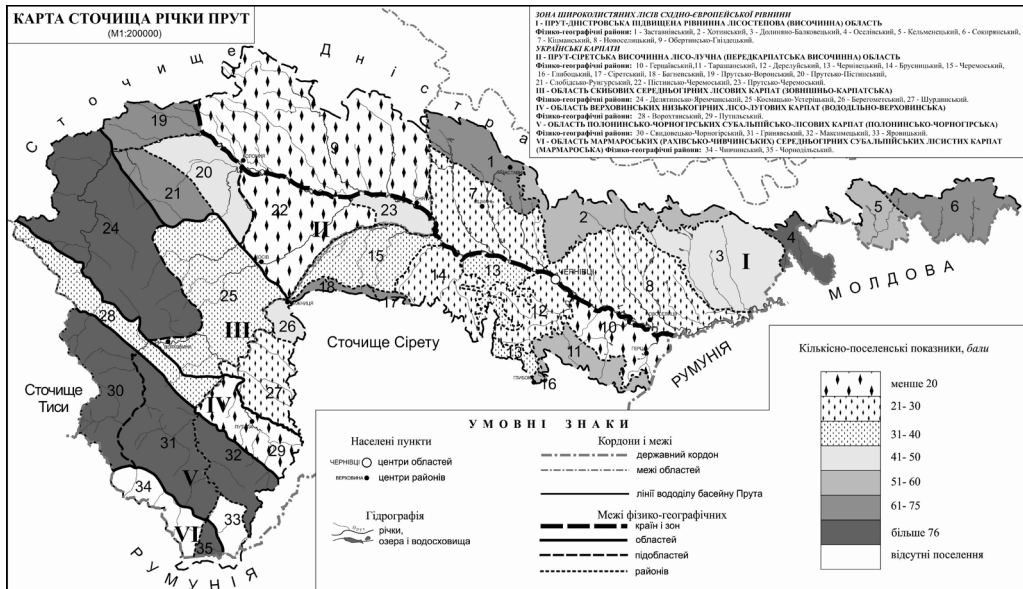
Постановка завдання. У межах регіону дослідження виділено шість фізико-географічних (далі – ф/г) областей, на території яких відзначено 35 менших територіальних ф/г одиниць, які майже всі є ф/г районами (тут і далі, що стосується п. м. і ф/г районів, див. : рис.). Лише Свидовецько-Чорногірський регіон із Полонинсько-Чорногірської ф/г області

є частиною однойменної підобласті. На підставі цього ми його вважаємо рівноієрархічним ф/г району.

Для з'ясування екістичної ситуації у сточищі р. Прут пропонуємо кількісно-поселенські показники: кількість н. п., густоту поселень і коефіцієнт рівномірності розміщення поселень. У середині групи показників доцільно виявити територіальні особливості їхнього поширення, причому для цього варто застосувати метод рейтингового аналізу, за якого найбільша величина кількості н. п. чи густоти поселень матиме найменший ранг (перший), бо вона розміщуватиметься першою в ряду зазначених величин. Таким же найменшим рангом володітиме показник найбільшого додатного коефіцієнта рівномірності розміщення поселень. Отже, за сумою величин трьох кількісно-поселенських показників, той ф/г район матиме найоптимальніші значення, коли вона (сума) буде найменшою. Натомість, якщо сумарна кількість рангових балів сягне найбільших значень, то для такого ф/г району п. с. визначатимемо як найнезручнішу.

Виклад основного матеріалу. За кількістю н. п. вирізняється Обертинсько-Гвіздецький ф/г район, на території якого знаходиться 84 поселення (тут і далі, що стосується кількісно-поселенських показників ф/г районів сточища р. Прут, див.: табл.). Розміщений він на лівобережжі р. Прут і є рівнинним районом. Другим за кількісним значенням також є рівнинний ф/г район – Новоселицький, на теренах якого розмістилося 34 н. п. Дещо меншу чисельність поселень мають Пістинсько-Черемоський і Космацько-Устеріцький ф/г райони (обидва – по 33 н. п.), перший з яких віднесений до передгірської території, а другий – до гірської Зовнішньо-Карпатської ф/г області.

Отже, більшість ф/г районів з найзначнішим числом н. п. (4 із 7) знаходиться в рівнинній частині сточища р. Прут. Вони безпосередньо прилягають до його річища. На їхніх землях зафіксовано 167 н. п., що склало 34% від усіх поселень регіону дослідження. Водночас у зовнішній

Кількісно-поселенське організування фізико-географічних районів верхнього сточища р. Прут

і внутрішній частинах гірської території сточища р. Прут зосереджувався другий осередок його поселенської концентрації із 55 н. п. (11,2 %), а у передгір'ї, про що уже йшлося попередньо, відзначена тільки одинична підвищена наявність поселень (34 н. п.). Загалом у межах семи ф/г районів зафіксовано 255 поселень, що становить майже 52,2 % н. п. сточища р. Прут.

Серед одинадцяти ф/г районів, у межах яких знаходиться найменша кількість поселень, можна виділити ті ж три осередки, що територіально протилежні до попередніх. Зокрема, найпершим таким осередком найменшого розвитку п. м. є гірська частина сточища р. Прут, де зосереджені Чорнодільський (1 н. п.), Берегометський (4), Максимецький (5) і Свидовецько-Чорногірський (6) ф/г райони. Коли зважати на те, що в горах знаходиться ще дві ф/г райони, де взагалі поселень немає (Яровицький і Чивчинський), то в Карпатах у межах р. Прут мережа поселень є найрозрідженішою.

3-поміж групи кількісно-поселенських показників тільки кількість н. п. за фізичним змістом відносять до абсолютних величин. Інші два параметри – густина і коефіцієнт рівномірності розміщення поселень – є відносними показниками. Зокрема, за найбільшим значенням першого виділяється не один із рівнинних чи височинних ф/г районів, а гірський з Вододільно-Верховинської ф/г області – Путильський, на 100 км² якого припадає 10,1 н. п. Другим за величиною вже є передгірський Герцаївський ф/г район з показником 8,91 пос./100 км². Дещо менша густина поселень зафіксована на землях Глибоцького і Берегометського ф/г районів – 8,33 пос./100 км², причому перший з них розміщений у Передкарпатській височинній ф/г області, а другий – у гірській Зовнішньо-Карпатській.

Висока концентрація н. п. простежується саме у височинній, а не в рівнинній, частині сточища р. Прут, бо тут знаходяться шість з перших десяти ф/г районів, які мають найвищі показники густоти поселень. Гірське сточище р. Прут також відзначається підвищенням зосередження поселень, бо чверть з її карпатських ф/г районів (3 з 12) входить до десятки з найкраще розвиненою п. с.

Разом з тим, гори є тією територією, де закономірно спостерігається понижена концентрація н. п. Тут є п'ять ф/г районів з десяти, що мають найменшу густоту поселень, до яких віднесемо Делятинсько-Яремчанський (1,66 шт./100 км²), Свидовецько-Чорногірський (1,74), Гринявський (2,08), Максимецький (2,52) і Чорнодільський (3,33). Ураховуючи те, що в Карпатах розміщені ще два ф/г райони без постійних поселень, то загальна кількість ф/г районів зі слабо розвиненою або відсутньою п. м. сягне семи із дванадцяти, або більше 58 %.

Відносним, за своїм змістом, показником є коефіцієнт рівномірності розміщення поселень, який, як і густина поселень, опосередковує величини кількості н. п. через площу ф/г районів. Різниця полягає в тому, що в останньому безпосередньо використано абсолютні величини ф/г районів (числа поселень і площ), а в першому задіяні їхні співвідношення до загальної кількості поселень і загальної площі сточища р. Прут. Отже, отримані величини, свідчать про або надмірну (показники зі знаком "+"), або недостатню (зі знаком "-"), або оптимальну (близькі до 0) концентрацію поселень у межах того чи іншого ф/г району.

Надмірне згущення поселень спостерігається на території Обертинсько-Гвіздецького ф/г району, де коефіцієнт рівномірності розміщення н. п., або їхньої територіальної концентрації ($K_{т.к.}$), становить +2,84 %. Ще один регіон надлишкової концентрації з рівнинних територій змістився у Буковинські Карпати, де в межах Путильського ф/г району $K_{т.к.}$ зафіксований на рівні +1,04 %. На протилежному боці р. Прут, навпроти Обертинсько-Гвіздецького, розкинувся Пістинсько-Черемоський ф/г район, де кількість н. п. на площу також

сягає надмірних величин, адже $K_{т.к.} = +0,88\%$ (3 показник). Також на землях Передкарпатської височинної ф/г області знаходиться четвертий, за значенням $K_{т.к.}$, ф/г район – Герцаївський, на території якого рівномірність розміщення поселень є надлишковою, бо $K_{т.к.} = +0,72\%$

Кількісно-поселенські показники фізико-географічних районів сточища р. Прут

Назва фізико-географічного району	Кількість населених пунктів		Густота поселень		Коефіцієнт рівномірності розміщення поселень		Сумарна кількість	
	шт.	ранг	на 100 км ²	ранг	%	ранг	бали	ранг
1. Заставнівський	8	18–22	3,64	28	-0,395	29	70	VI
2. Хотинський	15	11–14	5,14	23	-0,08	24	59,5	V
3. Долиняно-Балковецький	22	6–7	5,29	22	-0,05	22	50,5	IV
4. Оселівський	4	28–29	4,25	25	-0,11	25	78,5	VII
5. Кельменецький	7	23–24	5,83	16	0,05	18	57,5	V
6. Сокирянський	8	18–22	3,67	27	-0,385	28	75	VI
7. Кіцманський	27	5	6,68	12	0,53	5	22	II
8. Новоселицький	34	2	6,30	15	0,49	6	23	II
9. Обертинсько-Гвіздецький	84	1	8,06	5	2,835	1	7	I
10. Герцаївський	18	8	8,91	2	0,725	4	14	I
11. Тарашанський	8	18–22	5,80	17	0,06	17	54	V
12. Дерелуйський	15	11–14	7,43	7	0,42	7	26,5	II
13. Чернівецький	11	17	7,33	9	0,295	10	36	III
14. Брусницький	15	11–14	7,35	8	0,41	8–9	29	II
15. Черемоський	17	9	6,49	13	0,29	11	33	III
16. Глибоцький	1	31–33	8,33	3–4	0,038	19	54,5	V
17. Сіретський	1	31–33	5,56	20–21	0,002	21	73,5	VI
18. Багненський	2	30	5,56	20–21	0,005	20	70,5	VI
19. Прутсько-Воронський	7	23–24	4,27	24	-0,19	26	73,5	VI
20. Прутсько-Пістинський	14	15–16	5,78	18	0,095	16	49,5	IV
21. Слобідсько-Рунгурський	8	18–22	4,12	26	-0,25	27	73	VI
22. Пістинсько-Черемоський	33	3–4	7,30	10	0,88	3	16,5	I
23. Прутсько-Черемоський	6	25–26	6,82	11	0,13	14	50,5	IV
24. Делятинсько-Яремчанський	14	15–16	1,66	33	-3,24	33	81,5	VII
25. Космацько-Устеріцький	33	3–4	5,57	19	0,105	15	37,5	III
26. Берегометський	4	28–29	8,33	3–4	0,145	13	45	IV
27. Шурдинський	15	11–14	7,5	6	0,41	8–9	27	II
28. Ворохтянський	16	10	6,35	14	0,245	12	36	III
29. Путильський	22	6–7	10,1	1	1,045	2	9,5	I
30. Свидовецько-Черногірський	6	25–26	1,74	32	-1,28	31	88,5	VII
31. Гринявський	8	18–22	2,08	31	-1,30	32	83	VII
32. Максимецький	5	27	2,52	30	-0,58	30	87	VII
33. Яровицький	–	–	–	–	–	–	–	–
34. Чивчинський	–	–	–	–	–	–	–	–
35. Чорнодільський	1	31–33	3,33	29	-0,062	23	84	VII
Всього	489*(484)	–	5,40	–	–	–	–	–

*м. Чернівці територіально знаходиться у шести ф/г районах, тому прийнято як різні н. п.

Відзначимо, що з-поміж тих 10 ф/г районів, де простежується перебільшена за кількістю поселень мережа, половина розміщувалася у височинній частині сточища р. Прут – Пістинсько-Черемоський, Герцаївський, Дерелуйський, Брусницький і Чернівецький. Другим таким регіоном стало рівнинне сточище Пруту, в прирусловій частині якого зосереджено три ф/г райони – Обертинсько-Гвіздецький, Кіцманський і Новоселицький. У гірських прутських землях розмістилося тільки два ф/г райони з надмірною кількістю поселень на їхніх землях – Путильський і Шурдинський.

Розріджена п. с. закономірно зосереджується на гірській території сточища р. Прут, де виявлено чотири ф/г райони з найнижчими показниками $K_{т.к.}$ – Делятинсько-Яремчанський (–3,24 %), Гринявський (–1,3 %), Свидовецько-Черногірський (–1,28 %) і Максимецький (–0,58 %), причому за наймінімальнішим значенням вирізняється Зовнішньо-Карпатська ф/г область, де знаходиться перший із тих чотирьох ф/г район, а в області Полонинсько-Черногірських Карпат три райони мають недостатньо розвинену мережу н. п.

Окрему групу утворюють ф/г райони, в яких $K_{т.к.}$ коливається в межах $\pm 0,1$ %, що свідчить про оптимальний розвиток п. м. на їхній території. Загалом у межах сточища р. Прут нараховують дев'ять таких територіальних утворень, більше половини з них (п'ять) припадає на передгірську Прут-Сіретську ф/г область. Характерною ознакою цих ф/г районів є мізерність їхньої п. с. Так, на землях Глибоцького, Сіретського і Багненського природних районів (у межах сточища р. Прут) знаходилося відповідно 1, 1 і 2 н. п., що, зрештою, й призвело до їхніх найменших позитивних показників $K_{т.к.}$ (+0,04 %; +0,002 % і +0,005 %).

Сума рейтингових показників величин кількості н. п., густоти поселень і $K_{т.к.}$ для сточища р. Прут коливалася у межах від семи (за мінімально можливою – від трьох) до 88,5 (за максимально можливою – до 99) (рейтинговий ряд складався з 33 позицій, бо до уваги не брали ф/г райони, Яровицький і Чорнодільський, де не зафіксовано жодного поселення). Оскільки пересічна геометрична величина з ряду рейтингових показників становила 42,9 бала, то пересічний інтервал для кількісно-поселенських параметрів знаходиться у межах від 41 до 50 балів. Ті ф/г райони, сума рейтингових місць яких є у цих межах, володіють п. м., що за своїм розвитком сьогодні є оптимальною. Якщо ж сума місць рейтингів трьох параметрів переходить у бік їхнього зростання (≥ 51 бала), то це свідчатиме про недостатній розвиток мережі н. п. У разі коливання такої суми в інтервалі 51–60 балів, п. с. матиме *мале недостатнє* територіальне організування. Якщо сума місць кількісно-поселенських параметрів знаходиться у межах 61–75 балів, то п. с. буде *пересічно недостатньою*. За умови переходу параметричної суми за рівень ≥ 76 балів, на території таких ф/г районів розвиток мережі поселень знаходитиметься на *дуже недостатньому* рівні.

За зниження суми кількісно-поселенських показників (≤ 40 балів) мережа н. п. ф/г районів характеризуватиметься надмірною концентрацією. Для тих територій, у межах яких сума місць трьох параметрів лежатиме у межах 31–40 балів, розвиток п. с. буде означений на рівні *малої надмірної* концентрації. За умови знаходження суми на рівні 21–30 балів п. м. матиме *пересічну надмірну* концентрацію. Якщо ж сума місць буде ≤ 20 бала, то територіальна структура н. п. характеризуватиметься *дуже надмірною* концентрацією.

Враховуючи всі умови, тринадцять ф/г районів мають надмірне (різного ступеня) зосередження н. п., а шістьнадцять ф/г районів – недостатнє (також неоднакового ступеня). Окрім того, у чотирьох ф/г районах (Долиняно-Балковецькому, Прутсько-Пістинському, Прутсько-Черемоському і Берегометському) розвиток п. м., на підставі кількості і густоти поселень та $K_{т.к.}$, знаходиться на оптимальному рівні.

З тринадцяти ф/г районів, які володіють надлишковим зосередженням н. п., майже половина (6) розміщується в межах Передкарпатської височинної області, причому з-поміж них виділяються ті, що входять до першої десятки за сумарними показниками рейтингів трьох параметричних величин – Герцаївський (3 місце), Пістинсько-Черемоський (4), Дерелуйський (7), Брусницький (9) і Черемоський (10). У гірській території виокремлюють чотири ф/г райони, розміщені у Зовнішньо-Карпатській і Вододільно-Верховинській областях. Так, Ворохтянський і Путильський ф/г райони мають надмірну концентрацію поселень, а Путильському відведено другу позицію за сумарними показниками. Окрім того, Шурдинський ф/г район Зовнішньо-Карпатської області є восьмим у рейтинговому ряду. Нарешті, всі три ф/г райони Прут-Дністерської рівнинної області мають одні з найвищих місць за сумарною величиною балів – Обертинсько-Гвіздецький (перший показник), Кіцманський (п'ятий) і Новоселицький (шостий).

Звернемо увагу на те, що найбільша кількість (6 із 16 шт.) ф/г районів з розрідженою мережею н. п. простежується на землях височинної Прут-Сіретської ф/г області, хоча всі вони займають або привододільні (з Сіретом) території (Тарашанський, Глибоцький, Сіретський і Багненський ф/г райони), або знаходяться на серединному верхів'ї р. Прут.

По п'ять таких ф/г районів зафіксовано в гірській і рівнинній частинах сточища р. Прут. Коли їхнє знаходження саме в Карпатах цілком очікуване, адже гірські території не відзначаються інтенсивним розвитком п. с. (ф/г райони з розрідженою мережею поселень або без неї становлять дещо більше 58 %), то чимала їхня наявність у Прут-Дністерській рівнинній ф/г області є дещо несподіваним фактом. Справді, землі недостатнього зосередження н. п. у межах останньої природної територіальної одиниці зайняли майже 56 % її просторів. Цей факт можна пояснити, ймовірно, тим, що Оселівський, Кельменецький і Сокирянський ф/г райони розглядають не повністю, а лише в межах держави України, що й спричиняє заниження показників їхнього поселенського освоєння. Окрім того, Заставнівський і Хотинський ф/г райони розміщені на привододільних з Дністром територіях, що також не сприяло інтенсивному розвитку структури н. п.

Висновки. За сумарною величиною балів кількісно-поселенських параметрів найбільше зосередження н. п. зафіксоване в Обертинсько-Гвіздецькому та Путильському ф/г районах. Найрозрідженішою поселенська мережа є в Свидовецько-Чорногірському і Максимецькому ф/г районах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Круль В. Особливості утворення населених пунктів на початок XVI ст. у межах фізико-географічних районів українсько-румунського прикордоння / В. Круль, П. Чернега, Г. Круль // *Наук. вісник Чернів. ун-ту : зб. наук. праць*. Вип. 318 : Географія. – Чернівці : Рута, 2006. – С. 174–188.
2. Круль В. П. Господарсько-поселенське перетворення (освоєння) ландшафтів Прикарпаття за археологічної доби / В. П. Круль, Р. М. Гишук // *Географія та екологія : наука і освіта : матер. III Всеукр. наук.-практ. конф.* – Умань : Сочінський, 2010. – С. 129–131.
3. Круль В. П. Особливості розміщення поселень над рівнем моря в українсько-румунському передгір'ї Карпат / В. П. Круль, О. Р. Гадельшин // *Проблеми розвитку прикордонних територій та їх участі в інтеграційних процесах : матер. VII Міжнар. наук.-практ. конф.* – Луцьк : Волин. націон. ун-т ім. Л. Українки, 2010. – С. 444–447.

4. Особливості заселення фізико-географічних районів Буковинського Передкарпаття / В. П. Круль, П. І. Чернега, Г. Я. Круль, В. Б. Присакар // Актуальні проблеми дослідження довкілля : зб. наук. праць матер. V Міжнар. наук. конф. – Т. 2. – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2013. – С. 61–65.
5. *Krool V.* Особенности поселенческого освоения предгорных и горных ландшафтов Северной Буковины / Volodymyr Krool, Galina Krool // *Krajobraz a czlowiek w czasie i przestrzeni / Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego.* – Nr. 20. – Sosnowiec, 2013. – S. 34–44.

Стаття надійшла до редакції 05.03.2014 р.

Доопрацьована 15.04.2014 р.

Прийнята до друку 26.06.2014 р.

SPATIAL FEATURES OF SETTLEMENT NETWORK WITHIN PHYSICAL-GEOGRAPHICAL REGIONS OF THE PRUT UPPER BASIN

Volodymyr Krool', Olexandr Hadel'shyn

*Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University,
Kocubynskyy st., 2, UA – 58012 Chernivtsi, Ukraine*

The territorial characteristics of settlement network per quantitative and settlement indicators within 35 physical and geographical areas of the upper basin of the Prut were analyzed: the number of settlements, settlement density and coefficient of uniformity of placing settlements. The regions of the insufficient development of the network of settlements and areas with their excessive were allocated.

Key words: settlement network, physical, geographical area, settlement, settlement density.

ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПОСЕЛЕНЧЕСКОЙ СЕТИ В ПРЕДЕЛАХ ФИЗИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИХ РАЙОНОВ ВЕРХНЕГО ВОДОСБОРА ПРУТА

Владимир Круль, Александр Гадельшин

*Черновицкий национальный университет им. Ю. Федьковича,
ул. Коцюбинского, 2, 58012 г. Черновцы, Украина*

В пределах 35 физико-географических районов водосбора верхнего Прута проанализированы территориальные особенности поселенческой сети по количественно-поселенческим показателям: количеству населенных пунктов, плотности поселений, коэффициенту равномерности размещения поселений. Выделены регионы с недостаточным развитием сети населенных пунктов и территории с их чрезмерной концентрацией.

Ключевые слова: поселенческая сеть, физико-географический район, населенный пункт, густота поселений.